

Az elvonással keletkezett összetett ige mint neologizmus

(Nyelvművelek, tehát vagyok?)

I. Az elvonás az a ritkább szóalkotási mód, amikor az egységes, szerkezeti-leg nem elemezhető szavakban a beszélők szótövet és képzőt vélnek felfedezni, s a képzőnek vélt szóvéget elhagyva egy önálló szót keltenek életre. Olykor még összetételi tagot is felismernek bennük (Tompá 1961: 461, Velcsovne 1968: 166, Grétsy—Kovalovszky [főszerk.] 1980, 1985). Az elvonásnak az eddig megjelent szakirodalmi munkák alapján négy fajtáját különböztethetjük meg.

1. A szóképzéssel ellentétes szóalkotási mód az első típusa: ekkor a képzőnek ítélt szóvégzödések levágva s a megmaradt szórésznek önálló jelentést adva új alapszót teremtettek (Fábián 1988: 46—7). Velcsovne (1968: 166) a szóképzés reciprok műveletének nevezi. Legrégibb példájának a *kapa* szavunkat tekintjük, amelyet a *kapál* igéből vontak el. A nyelvújítás korában gyökélvonás néven vált ismertté ez a szóalkotási mód, miután Adámi Mihály, a bécsi katonai akadémia tanítója a nem magyar anyanyelvű tisztjelöltek számára írt nyelvtanának szójegyzékében szótöveket sorolt fel, amelyekhez képzők csatolhatók. Így jött létre az *alkony*, a *mosoly* és a *fohász* szavunk. Hasonlóképpen járt el Kalmár György is, az ő elvonása: *mez* < *mezítelen*. A nyelvújítás korában a fentiek mintájára szavak tömkelege jött létre, pl.: *dölyf* (< *dölyfös*), *ficam* (< *ficamodik*), *rekesz* (< *rekeszt*) stb. (Fábián 1988: 20, 47). Az ortológusok természetesen koholmányoknak tekintették őket, a mai megítélés szerint pedig szabálytalanul létrejött, de szükséges szavak. E szóalkotási mód láttán laikusként sokan vélekedhetnek úgy, miért ne lehetett volna ez a folyamat fordítva, azaz a *dac* volt meg először, s ebből lett a képzett *dacos*. Ennek cáfolatáról meggyőződhetünk az etimológiai szótárból: a *dacos* első előfordulása 1423, a *dac* szóé pedig 1816. Bizonyítékul szolgálhatnak olyan szavak is, amelyek hasonlóképpen részt vehettek volna ebben a folyamatban, de ez mégsem történt meg. Nem lett a *lehel* ige főnévi származéka a *leh*, mint a *tapsolnak* a *taps*, hanem egy képzett alak keletkezett: *lehelet*. (Feltehetőleg ebben közrejátszott az is, hogy a főnév *h*-ra végződött volna.)

A Nyelvművelő kézikönyv számba veszi, hogy ezen elvonások esetében milyen szófajváltás következik be. A leggyakoribb: főnév elvonása igéből (*vád* < *vádol*), alkalmanként mellénevekből (*csend* < *csendes*). Határozószókból csak a nyelvújítás korában lett főnév: *kör* < *körül*. Melléknév elvonása ritkább, pl.: *kóbor* < *kóborol*. S előfordul olyan eset is, amikor a szófaj nem változik meg: *kadar* < *kadarka*, bár itt is képzőnek tekintett végződést vontak el, azonban ez már közel áll a csonkításhoz, amikor a cél nem más fajú és új jelentésű szó létrehozása volt, hanem csak a hosszú szó rövidítése.

Napjainkban is jönnek létre elvonással szavak, de csak ritkán, alkalmi alakulatként, tréfás gúnyos mellékizzel: *ugrabugra* < *ugrabugrál*, *macera* < *macerál*, *hébehó* (!) < *hébe-hóba*.

2. Az elvonás második esete az, amikor a folyamat az előzővel teljesen megegyezik, csak az elvonásból nem a szótőre, hanem a képzőre van szükség.

Képzőelvonással, más néven szóvég-megelevenedéssel vagy ráértéssel a következő képzők jöttek létre: *-nc* (minta: *virgonc*): *újonc*; *-da, -de* (minta: *csárda, kaloda*): *cukrászda, sütőde*; *-tyú, -tyű, -ttyú, -ttyű* (minta: *kesztyű, csengettyű*): *billentyű, dugattyú*; *-nok, -nök* (minta: *asztalnok, pohárnok*): *hivatalnok, hírnök*. Bartzafalvi Szabó Dávid, aki e képzők megalkotója volt, még magyarázatot is fűzött e képzőalkotáshoz: „ezek: birodalom, lakodalom, sokadalom, s a' t. régi szók, és olylyas valami Nagyot vagy sokból álló Valamit tésznek, jók hát mindazok, a' melylyeket *dalom-ba, delem-be* csináltam”. S így alkotta meg a *társadalom, uradalom* szavakat többek között (Fábián 1988: 26, 46).

Ma már ún. koholt képzők nem jönnek létre.

3. Az elvonás harmadik esete: az összetétel ellentétes műveleteként vonták el pl. a *zűrzavar* első tagját, s lett belőle *zúr*. Ezt összetételből való tapadásos elvonásnak nevezi Kovalovszky, s efféle példákat hoz: (*rövid*)*zárlatos, takarékpénztár*) stb. (1977: 166—8).

4. E tanulmány tárgya az elvonás negyedik csoportja: az elvonással keletkezett összetett igék. Napjainkban a legéletképesebbnek ez a típus bizonyul. Ezek legteljesebb meghatározását Kovalovszky Miklós adta meg: „A jelöletlen határozós összetételekhez hasonló szerkezetűek azok a mesterséges keletkezésű igék, amelyek összetett főnévből, illetve igenévből alakultak elvonással úgy, hogy az összetétel igei eredetű utótagjából a névszói előtaggal egybeforrtn valóságos ígét formáltak” (1977). Az első csoportban tárgyalt elvonásokhoz képest itt nem abban téved a nyelvérzék, hogy képzőnek vél valamely szóvéget, hiszen valódi képzésekből következett vissza, hanem abban, hogy a megmaradó, továbbra is összetett szórész elő- és utótagja közötti viszony szokatlan szerkezetű összetételt eredményez (Velcsovne 1968). E szokatlanság alapján ítéli meg Fábián e szóalkotási módot: „Míg ugyanis főnévi, melléknévi vagy igenévi utótaggal főnévi előtag lehet jelöletlen tárgyas (*népnevelő*), birtokos jelzős (*hófúvás*), tulajdonságjelzős (*gépfegyver*) vagy jelöletlen határozós viszonyban (*vendégszereplés*), ugyanilyen viszonyok ragozott igével vagy egyáltalán nem (jelzős viszonyok), vagy csak megfelelő ragok kitevésével képzelhetők el (a *fát vágja, a rajznak a szerkesztése* stb.). A *képvisel, főigazgat, népnevel* erőszakos elvonások a fentebb idézett főnevekből éppen olyanok, mintha ezt mondanánk: *hófúj, mélyszánt, favág*” (1969: 138). Az egyszerűbb meghatározás Tompánál így szól: „Olykor az összetétel két tagja együtt marad ugyan, de az utótag töve megelevenedik, képzőjét leveti, s így esetleg más toldalékot is fölvehet” (1961: 462). Mint közismert, az első ilyen elvonással keletkezett ige majdnem kétszáz éves: *gondvisel*. A deverbális névszói utótagból leggyakrabban az *-ás, -és* képzőt vágják le (*műfoltozás > műfoltoz*), ritkábban az *-ó, -ő* melléknévi igenév képzőjét (*művezető > művezet*) s legkevésbé az *-at, -et* főnévképzőt (*albérlet > albérel*). Sok esetben azonban nem lehet eldönteni, hogy a főnév-, illetőleg a melléknévi igenévképző közül melyiknek az elhagyásával jött létre az ige, pl. a *hőszigetel* esetében a *hőszigetelésből* vagy a *hőszigetelőből*.

II. A következőkben vizsgáljuk meg, minek a hatására jöttek létre az elvonással keletkezett összetett igék!

1. A Nyelvművelő kézikönyv alapján mindenekelőtt a jelöletlen határozós összetételek megszaporodásának okán (*gőzfűtés, hátúszás*). Ebben szerepet ját-

szottak azok a jelöletlen tárgyas főnévi összetételek, amelyek a népnyelvben fordulnak elő főnévi igeneves alakban: *szénakaszálni, favágni*. S nem kis jelentősége volt annak, hogy sok összetett főnévből lehet *-l* vagy *-z* igeképzővel ún. továbbképzett igét alkotni: *anyakönyvez, hangszerel, rangsorol*. Ezeket gyakran nem könnyű megkülönböztetni az elvonásos igei összetételektől. Kovalovszky utal arra, hogy ezen igék nyelvhelyességi megítélését zavarta az a bizonytalan-ság, ami a két típus elkülönítését illeti, s visszautal az ezzel foglalkozó korábbi tanulmányokra, amelyek továbbképzett igét hoznak példának az elvonással keletkezettekre (*főellenőriz, állótrágyáz, sajtóperel*). Ugyanakkor néha csak szótörténeti vizsgálat dönthetné el az eredet, illetőleg az elsőbbség kérdését. Pl.: a *haszonbérrel* a *haszonbér* továbbképzése vagy a *haszonbérlet*, illetve *haszonbérő* elvonása (Kovalovszky 1977).

2. Fontos szempont ezen típus vizsgálatakor, hogy milyen fajtájú összetételből vonódott el az ige. Egyrészt olyanból, amelyben az utótagnak az előtag jelöletlen tárgya (*áremelés > áremel*), jelöletlen határozója (*helyesírás > helyesír*), valamint jelzője (*nagytakarítás > nagytakarít*) (Ladó 1976: 12). A legtöbb ilyen ige inkább a jelentéssűrítő szóösszetételekhez áll a legközelebb, hisz kikerülésükre leggyakrabban a körülírást ajánlják. Ugyanakkor a napjainkban létrejövő hasonló igéknek már az eredeti, tehát az elvonás alapjául szolgáló alakja is jelentéssűrítő összetételnek tekinthető, pl.: *fotóolvasás (> fotóolvas)*.

3. A továbbiakban vegyük szemügyre az elvonással keletkezett összetett igék nyelvhelyességi megítélését a Nyelvművelő kézikönyv alapján!

a) Elfogadja, mert meghonosodtak, nyelvi tényévé váltak, gyakori, fontos cselekvést fejeznek ki rendkívül tömören. Így nyereségnek tekinthetjük őket, mert hosszadalmas ragos szerkezeteket helyettesítenek: *gépír, gyógykezel, gyorsfagyaszt, gyorsír, kárpótol, képvisel, nagymos, nagytakarít*.

b) Helyteleníti, mert keresztetik a szabályos jelenségeket, megzavarják a szokásos nyelvtani összefüggéseket, s ugyanakkor nagyon egyszerűen helyettesíthetők: *árdrágít* (árat emel), *gyomirt* (gyomot irt), *bérelszámol* (bért számfejt v. elszámol), *műbírál* (művet bírál).

c) Elfogadja, mert a tudományos-műszaki nyelvben pontos, árnyalt szakki-fejezés, valamint a hivatali, iskolai zsargon része: *egyenirányít, fejrágyáz, főjavít, generáljavít, hangszigetel, hőszigetel, kényszerleszáll, közellát, mélyhűt, műrepül, szakfelügyel, szakdolgozik, számfejt, távirányít, távkapcsol, távvezérel, vámkezel, végkielégít, végrendelkezik, vegyelemez*.

d) Stíluseszköznek tekinti, mert tréfás, szatirikus, játszi szavak, a kedélyeskedő mesterkélttség fanyar hangulatát árasztják. Egyéni nyelvi ötleteknek tekinthetők, amelyek újszerű, eredeti módon érnek el humoros hatást, főleg az irodalomban, de a mindennapi nyelvhasználatban is: *bájcseveg, főszerkeszt, idegenvezet, közigazgat, műélvez, műkedvel, műfelháborodik, népművel, nyelvújít, pártvillong, szakért*. (Igaz, a *főszerkeszt* és az *idegenvezet* kettős megítélésű, mert a kézikönyv szaknyelvi kifejezésnek is tekinti.)

E csoportosításból kitűnik, hogy mindössze négy, tárgyasszószerkezettel helyettesíthető igét találhatunk a helytelenítettek között. Egyébként leginkább azok a helytelenek, amelyeket maguk a nyelvészek alkottak a „példa statuálásá-

ra”. Grétsynél a következők: *hármassugrik, kalapácsvetnek, akadályfut, bajnokvernek* (1964: 61). Kovalovszky a nem élők példajaként említi ugyanígy: *vadorzani, árbecsel, hátírok, álmjárok, kézjósolok* (1977). Fábán a következőket alkotta: *favág, hófúj, mélyszánt* (1969).

4. A következőkben különböző szerzőktől szeretnék idézni annak bizonyítására, miképpen alakult ezeknek az igéknek a megítélése az idők során.

Kovalovszky Miklós első ezzel foglalkozó tanulmányában torzszülött összetett igéknek nevezi őket (1947: 60), Rácz Endre pedig a következőképpen vélekedett róluk: „Ez alakulatok torz voltát az is bizonyítja, hogy az elvonás alapjául szolgáló főnévben az előtag eredetileg nem is jelöletlen határozó, hanem jelző. Arról már szoltam, hogy az ilyen összetett igéknek használatát semmiféle stílusrétegben nem helyeselném”. S hibáztatja többek között a *nagyakarít* és *gyorsír* igéket (1954: 142). Tompa is a helytelenek között említi a *nagyakarít* kifejezést (1961). Grétsy László már idézett Szaknyelvi kalauzában a *nagymos, szakfelügyel* és *végrehajt* igéket még a humoros célzatúak közé sorolja (1961). A Nyelvművelő kéziszótár (1996) a legfrissebb kiadvány, amely címszavakban foglalkozik ezekkel az igékkel. A Nyelvművelő kézikönyvben található elvonással keletkezett összetett igéknek a felét tartalmazza, s csupán némi módosítás tapasztalható. Például míg a kézikönyv a *hőszigetel* és *hangszigetel* szót a műszaki nyelv kifejezései közé sorolja, addig a kéziszótár már köznyelvinek tekinti. Folytathatnánk a szavak megítélésének változását az időben egymás után következő erről szóló tanulmányokban, azonban fölösleges, mivel általában azt mondhatjuk, fokozatosan polgárjogot nyert ez a ritkább szóalkotási mód, s az így létrejött szavak többsége fokozatosan bekerült a köznyelv élő szókincsébe.

Ladó és Tompa e kifejezések meghonosodásának egyetlen tényezőjét az időben látja. Ugyanakkor — erről győződhetünk meg a csoportosításból — a szakmai-műszaki fejlődés szükséglete hozta létre az elvonással keletkezett összetett igéket.

5. E szóalkotási mód elevenségét bizonyítja az, hogy jócskán szaporodnak az ilyen kifejezések napjainkban is (a dolgozat további részében előforduló példákat a hangzó és az írott sajtóból gyűjtöttem): *fénymásol, szövegszerkeszt, sárkányrepül, sétarepül, adócsal, vizsgatanít, zárótanít, államigazgat, érdekgyeztet, fővállalkozik, népszavaz, műelemez, színjátszik, talajfertőtlenít, tömegtermel, vadgazdálkodik, vendégrendez, vendéglátszik* stb.

Előfordul, hogy az összetelteli tagok száma nem kettő, hanem három: *tűzkárbiztosít, pótköltségvet*. S bár a helyesírási szabályzat szerint az igekötő csak akkor tekinthető önálló szónak, ha két- vagy több szótagú, mégis ide sorolhatók a következők: *pótátjelentkezik, végelszámol, végelad, végkiárúsít*.

6. Elvonással plusz továbbképzéssel, az alapige átugrásával is létrejöttek korábban már ilyen igék, pl.: *árverez* (*árverés* > *árver* \emptyset > *árverez*), *körforgat* (*körforgás* > *körforong* \emptyset > *körforgat*).

7. Elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett igeneveknek nevezhetjük a következőket: *gyorsfagyasztott* (áru), *mélyhűtött* (termék). Ilyenkor is az alapige átugrásával jön létre a befejezett melléknévi igenév: *éltartósítás* > *éltar-*

tósít ϕ > *éltartósított* (nadrág) (Kovalovszky 1977). A szófaj megváltozása itt is egyszerű, de egy nem létező áttétellel, „közvetítővel”.

Ismételten e szóalkotási mód életképességét bizonyítja, hogy napjainkban az elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett igenévből legalább annyi új van, mint igéből: *értékcsökkent* (áru), *formatervezett* (termék), *ügykezelt* (irat), *vákuumcsomagolt* (kávé), *világlátott* (ember), *árleszállított* (áru), *ártámogatott* (recept), *kényszerűgött* (állat), *névmagyarosított* (személy), *szívűtött* (ember).

8. E típus legújabb fajtájában az elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett befejezett melléknévi igenév főnevesül, pl.: *közgyógyellátottak*. A szófaj változása kétszeres, a nem létező igei alakot átugorva: *közgyógyellátás* > *közgyógyellát* ϕ > *közgyógyellátott* (személy) > *közgyógyellátottak*. Idesorolhatók még: *mélyégettek*, *villámcsapottak*, *szervátültetettek*.

Ritkán előfordul, hogy határozói igenevet képeznek: *főjavítva*, *generáljavítva*, *fröccsöntve* (készített áru).

Szintén az elevenség jele, hogy sokszor igekötő kapcsolódik hozzá: *legyorsír*, *kivegyelemez*. Ezek többsége erőszakolt, elszigetelt.

III. Minden e témával foglalkozó szakmunka megemlíti, hogy ezek az igék egyenkénti elbírálást igényelnek; s elbírálásuknál figyelembe kell venni, hogy milyen régiiek, gyakoriak és elevenek.

1. Ezen kifejezések nyelvhelyességi és neologizmusbeli megítélése részben összekapcsolható. Egyesek véleménye szerint ezek a szavak vagy egy részük szokatlan, azaz neologizmus, mások szerint hibásak. Ez elsősorban attól a szociolingvisztikai tényezőtől függ, hogy ki kinek milyen környezetben mondja, használja a szót. Mivel elsősorban műszaki-szakmai kifejezések jöttek így létre, a peremszókincs fehér foltjait töltik be, ezért a beszélő, hallgató szakmájától, hobbijától is függ, hogy miként vélekedik a kifejezésről. Így például a *műrepül* szokatlan (helytelen) szónak tűnhet olyan személy számára, aki soha nem volt kapcsolatban e szakmával, sporttal, viszont a műrepülőnek a *szakdolgozik*, *zárótanít* lesz kirívó (helytelen) igei alakulat, amely viszont egy tanárképző főiskolás számára mindennapi kifejezés. Az adott szakma, hobbi társadalmi jelentőségétől, elterjedésétől függ, hogy a kifejezés milyen széles rétegben fog elterjedni, azaz mennyire lesz „nem neologizmus”, „nem helytelen”. Így ezek megítélése nem lehet dichotomikus (helyes — nem helyes, neologizmus — nem neologizmus); jellegére legjobban Tolcsvai Nagy Gábor nyelvi normáról fogalmazott gondolata illik: „A »nyelvi helyesség« a normativitás ... szociokulturális meghatározottságú kategória, amely a nyelvi interakcióban éppen részt vevők közötti rétegzett viszonyon, a beszélők nyelvi tudásán, szándékán ... nyugszik, ezért viszonylagos kategória, mert ami ugyan a nyelvközösség egyik tagja számára megfelel (saját) elvárásainak, másik tagja számára nem. A megfelelés vagy meg nem felelés nem abszolút kijelölés, hanem mindig valamilyen fokozati skála mentén modellálható” (1996: 97).

Egyébként a Nyelvművelő kézikönyv és a Nyelvművelő kézisztár is — mint fentebb láthattuk — a tiltással él a legkevésbé, gyakrabban inkább nyelvhelyességi tanácsként javasolja, hogy választékosabb, természetesebb körülírással élni: *kényszerleszáll* — *kényszerleszállást hajt végre*, *szakdolgozik* — *szakdol-*

gozatot készít, ír; vagy jobb, ha megmarad névszói állítmányként az alapalak: főigazgat — ő az intézmény főigazgatója, főszerkeszt — ő a lap főszerkesztője; vagy használjuk az alapalaknak egy továbbképzett igei alakját: műkedvelő — műkedvelősködik, képmutat — képmutatóskodik.

2. Az elvonással keletkezett összetett igéket általában kijelentő módban, jelen időben, egyes szám harmadik személyben használjuk. Pl.: *A kívánságműsort is ő segédszerkeszti.* Akár a módot, akár az időt, akár a számot, akár a személyt változtatjuk meg, ennek hatására csak részben fog módosulni az elvonással keletkezett összetett ige neologizmusbeli, illetőleg nyelvhelyességi megítélése. Pl.: *Hadd lássam csak, mindjárt megszakértem én is. Nem lehet elvárni, hogy szakértsen olyan kérdésekben. Ablaktisztítottam tegnap is.* Inkább a kifejezés elevevenségétől, gyakoriságától, fontosságától, a beszélő és a hallgató tudásától, szakmájától függ tehát a szó megítélése. Hisz például az *ablaktisztít* kifejezés eleve kifogásolható, a *szakért* szó pedig igekötő nélkül kijelentő módban, jelen időben, egyes szám harmadik személyben is ironikus hatást kelt. Ugyanakkor a kétszeresen továbbképzett, feltételes módú, egyes szám második személyű, igekötős *lefénymásoltathatnád* ige sem neologizmusnak, sem kifogásolható szónak nem tekinthető.

3. Neologizmus minden tréfás, humorkeltő szándékkal létrejött ilyen ige, hiszen ezeknek éppen az a céljuk, hogy újszerűségükkel, szokatlanságukkal meghökkentsenek.

Elvileg minden, már meglevő vagy főképp ezután kialakuló összetételből létrejöhet elvonással keletkezett összetett ige vagy elvonással és továbbképzéssel létrejött összetett igenév, s ezeknek az elfogadottságát, újszerűségét, meghonosodását a fent leírtak befolyásolják (majd).

E sorok írója is csak öniróniával mondhatja: nyelvművelek, tehát vagyok.

SZAKIRODALOM

- Fábián Pál 1969. A szóalkotás kérdései. In: Deme László—Köves Béla (szerk.): *Magyar nyelvhelyesség.* Tankönyvkiadó. Budapest. 138—9.
- Fábián Pál 1988. A magyar nyelvművelés története. In: *Mai magyar nyelvi gyakorlatok IV. Nyelvművelés.* Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest. 20, 26, 46—7.
- Grétsy László 1961. *Szaknyelvi kalauz.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1964. 61—4.
- Grétsy László—Kovalovszky Miklós (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv I—II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980., 1985.
- Grétsy László—Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézisztár.* Auktor Könyvkiadó. Budapest. 1996.
- Kovalovszky Miklós 1947. Torzszülött igék. *MNy.* 60—1.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 166—8.
- Ladó János 1976. Ismertebb szóalkotásmódjaink és értékelésük. In: Grétsy László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 12.
- Rácz Endre 1954. Vitaindító beszámoló (a Nyelvművelésünk főbb kérdései című tanulmánykötetről). *Nyr.* 142.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tompá József 1961. A szóalkotás ritkább módjai. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 461—2.
- Velcsov Mártonné 1968. A szóalkotás ritkább módjai. A szóelvonás. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 166.

Minya Károly